

"מלים קשות" בתרגום רס"ג לתורה וגלגוליהן בנוסחאות התרגומים במזרח

כבר עברו קרוב למאה שנים מיום שנתפרסמה המהדורה המדעית של תרגום רס"ג לתורה בידי דירנבורג, ומאז לא חלה התקדמות ניכרת בכיורור הנוסח המקורי של תרגום רס"ג, אף על פי שנתגלו כתבי־יד לעשרות ופרגמנטים למאות של תרגום זה.¹ נראה, שכדי לברר את נוסחן של מלים בתרגום רס"ג, וכן את משמען, חייבים לנצל כל מידע המשוקע במקורות אלה: בכתבי־יד של תרגום רס"ג; בכתבי־יד של עיבודים של תרגום רס"ג — קראיים, שומרונים, נוצריים ובמיוחד רבניים;² בתרגומים החדשים שבערבית היהודית במזרח ובצפון־אפריקה, שבהם יש משקע ניכר של תרגום רס"ג.³

* תודתי נתונה לפרופ' י' בלאו, שקרא את מאמרי והעיר לי הערותיו. כמו כן אני מודה לקרן למחקר בסיסי שבאקדמיה הלאומית למדעים, שתמכה במחקרי "על תרגומי התנ"ך בערבית יהודית שאחרי רס"ג במזרח".

1 על בעיית הנוסח של תרגום רס"ג, ראה: מ' צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, ניר־יורק תשי"ט, עמ' 284–318; י' בלאו, הספרות הערבית היהודית — פרקים נבחרים, ירושלים תש"ם, עמ' 19–46. וראה עתה מאמרי: "Some New Aids for the Study of the Texts and Language of Saadia's Pentateuch Translation into Judeo-Arabic" — העתיד להופיע בדברי הוועידה השלישית לתרבות ערבית יהודית בימי הביניים, בקיימברידג'.

2 על שימוש השומרונים בתרגום רס"ג, ראה לאחרונה: ח' שחאדה, התרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, 1977. על עיבודים רבניים של תרגום רס"ג, ראה: י' אבישור, "העיבודים של תרגום רס"ג במזרח", הרצאה בוועידה השנייה של החברה לחקר התרבות הערבית היהודית של ימי הביניים, עתידה לראות אור בדברי הוועידה.

3 על התרגומים החדשים במזרח, ראה: י' אבישור, "התרגומים לתנ"ך בערבית יהודית במזרח בעת החדשה", מחקרים בלשונית היהודים (דברי הקונגרס הבינלאומי השני לחקר יהדות ספרד והמזרח, בעריכת מ' בר־אשר), משגב ירושלים, תשמ"ח, עמ' 39–54.

על תרגומים חדשים בצפון אפריקה, ראה: H. Zafrani, *Littératures dialectales et populaires*: ראה: *Juives en occident musulman*, Paris 1980, pp. 36f. "על הדרש בשרח

במיוחד היו נתונות לסכנת השיבושים בדרכי המסירה וההעתקה מלים בלתי רגילות, מלים קשות שבתרגום רס"ג. בירור נוסחן ומשמעותן של מלים אלה יש בו לא רק תרומה לעצמו, אלא גם השלכות להבנת דרכי המעתיקים, המעבדים והמתרגמים החדשים, ודרכי התמודדותם עם המלים הקשות בפרט ועם תרגום רס"ג בכלל.

התמודדותם של מעתיקי תרגום רס"ג ומעבדיו ניכרת בשינויי הגרסה, בשיבושים בחילופים וכיו"ב. ההתמודדות במקרים כאלה אינה באמירה מפורשת, אלא יוצאת מכללא ממעשיהם. יוצא מכלל זה תרגום ר' יששכר אלסוסאני, שבו ניכרת גם הדרך המפורשת המתבטאת באמירה ובהגדרה ברורה של הקשיים, דברים הבאים לידי ביטוי גם בהקדמתו בעברית שבתרגומו וגם ב"בייאנים" שספח לכל פרשה ופרק. בהקדמתו העברית ציין ר' יששכר אלסוסאני אחדות מהמלים הקשות, בכתבו:

יש בו כמה מלות שצריך ביאור לקטנים כגון מה שפירש בתרשא הארץ רשא תכלא אלארץ כלא ועלטה אלג'למה ותדרמה סבאתה וסנוירים אלשנכרה וכתונת תונייה ומעיל ממטר ותועפות ראם ארק אלרים וכאלה רבות אין מספר ומי שימצא עתה שידוע לקרות אותו האלשרח על עברן הוא קורא המלות ההם כמו שקבלם מרבו ואינו מבין מה הוא אומר בהם ואפי' רבו עצמו אינו יודע מה הם שכשהתחלתי לקרות בו אני הצעיר והייתי מתקשה בהם הייתי שואל למלמדים אותנו על כמה מהם ולא היו משיבים אותי דבר בינה רק שאומרים ששרח רבינו סעדיה ז"ל צריך ביאור ושכך הקרו לנו הרביים שלנו בקטנותינו ולפי זה מה תועלת להם בכך.⁴

ר' יששכר אלסוסאני בחר להדגים את המלים הקשות בשבע מלים, ויש להניח שהוא בחר בקשות ביותר. לגבי הגדרת הקשיים שבמלים אלה, ר' יששכר הולך ומפליג. בתחילת דבריו ציין, שהמלים הללו אינן מובנות לקטנים והן צריכות ביאור, אך בהמשך דבריו מתברר, שכל הקורא בשרח "קורא המלות ההם כמו שקבלם מרבו ואינו מבין מה הוא אומר". בהמשך הוא מחרף עוד יותר את דבריו, באמרו, שאפילו הרבנים שלמדו את השרח אינם יודעים מה הם אומרים. לגבי קיומן של מלים קשות בתרגום רס"ג לית מאן דפליג, ברם נראה שלא היו הקשיים שווים בכל המקומות והכללתו של ר' יששכר אינה הולמת כל מקום ומקום. נראה, שמה שהיה קשה

המערכי של המקרא", פעמים 23 (1985), עמ' 42-51, ושם רשימת מאמרים שלו העומדים להתפרסם על נושא זה.

4 הקדמת ר' יששכר אלסוסאני פורסמה בידי ד"ס ששון באהל דוד, עמ' 63-71. וראה גם: ד' דורון, "על תרגום התורה לערבית של ר' יששכר בן סוסאן המערבי", ספונות, ספר שלישי (יח), ירושלים תשמ"ה, עמ' 279-298. בהעתקת אחת המלים בערבית (אלשנכרה) בידי ד"ס ששון והבאים אחריו יש שיבוש, וראה עליו בהמשך.

לא לסוסאני ולרבותיו שלימדוהו שרח, לא היה קשה במקום אחר; ומה שהיה בלתי מובן בלהג אחד, היה מובן ופשוט בלהג אחר של הערבית היהודית. להלן אדון במלים הללו שמנה אלסוסאני, כדי לברר נוסחן ומשמען בתרגום רס"ג ובגלגוליהן בעיבודי רס"ג ובתרגומים אחרים. את המלים הללו חילקתי לשתי קבוצות: מלים שנשתבשו בדרך מסירתן (אלג'למה, אלשנכרה); מלים שנשתכחו משמעויותיהן (כלא, סבאתה, תוניה, ממטר וארק אלרים).

מלים שנשתבשו בדרך מסירתן

א. עֲלֻטָה — אלג'למה

אלסוסאני טען שרס"ג תרגם את "ועלטה" למלה הערבית "אלג'למה", מלה שלדעתו קשה להבנה. בדיקת תרגום רס"ג למלה "עלטה", הנמצאת פעם אחת בתורה (בראשית טו, יז), מראה שיש כאן שיבוש. לפי מהדורת דירנבורג הגרסה היא "אלדהמה", ואף העיר דירנבורג שבפולגלוטה וכן בכתב-יד נוסף הגרסה היא "אלדהמה".⁵ לזה יש להוסיף גם, שבכתב-היד התימניים, ובכללם נוסח התאג' שפרסם חסיד, הגרסה היא גם "אלדהמה".

כיצד נהגו העיבודים? אלסוסאני תרגם למלה פשוטה ושכיחה בערבית — "צ'לאם". לעומת זאת עיבודים בבליים לתרגום רס"ג לא שמרו, מצד אחד, את גרסת רס"ג, ומצד אחר הם החליפוה בגרסה שונה מזו של אלסוסאני: כתב-יד ששון 203 וכתב-יד האמבורג-לוי 6 תרגמו "ג'האמה"; כן הוא הנוסח בפירוש רס"ג שפרסם צוקר,⁶ וכן הוא הנוסח בכתב-יד של תרגום רס"ג לתורה אוקספורד-בודליאנה 172: "אלג'המה". אם כן, מהי הנוסחה הנכונה — דהמה, ג'האמה (או ג'המה) או ג'למה (אלסוסאני)?

נראה לנו, שהגרסה העיקרית היא "אלדהמה". גרסה זו מאוששת מבחינת נוסחה ומבחינת משמעה. היא שונתה מצד אחד למלה הדומה בצלילה וקרובה במשמעה — ג'האמה (או ג'המה) — ושובשה למלה חסרת משמעות: ג'למה. ואלה הראיות לכך:

1. רוב נוסחאות תרגום רס"ג לתורה, התימניות והמזרחיות, גורסות "דהמה" (או "דהמה").

5 דירנבורג, עמ' 23.

6 צוקר מעתיק את המלים "ליסה תפ' אלג'המה ועלטה תפ' אלג'המה" בסוגריים, ומעיר ש"מלים אלה אינן שייכות הנה", והכוונה לאותו מקום בפירושו. ברור מכל מקום, ש"עלטה" מתורגמת "אלג'המה" (עמ' 116).

2. בתרגום נביאים אחרונים כתב־יד אוקספורד-בודליאנה 180 מתורגמת המלה "עלטה" בשלוש היקרויותיה בספר יחזקאל (יב, ו, ז, יב) במלה "אלדהמה".
 3. אלפאסי תרגם את עלֶטָה ל"דהמה"⁷, וכן תרגם את עֶיפָה ל"דהמה", ואת עֶיפָתָה ל"מדלהמה"⁸.
 4. המלה מצויה בערבית, نَهْمَةٌ ומובנה "חשכה"⁹.
 5. המלה "ג'האמה" (או "ג'המה"),¹⁰ שנמצאת בכתב־יד של תרגום רס"ג, בכתב־יד של הפירוש ובעיבודים הבבליים, צורתה נובעת משינוי פונטי קל והיא נשתרשה משום שיש לה משמעות דומה לזו של "דהמה" בערבית.¹¹
 6. נוסחתו של אלסוסאני נבעה ודאי משיבוש המלה "ג'המה" (וככל הנראה לא מ"דהמה") ל"ג'למה", והיעדר המשמעות למלה זו גרם שלא נעתקה ולא נפוצה. (היש לה קשר למלה "ט'למה" [חשכה, עלטה], ושמה סבר אלסוסאני, שכך ביטאו מלה זו?)
- ראוי לציין, שהתרגומים החדשים במזרח ובצפון־אפריקה לא נקטו שלוש גרסאות אלה, והעדיפו לתרגם במלים פשוטות ומובנות יותר.¹²

ב. סְנֹרִים — אלשנכרה (?)

בהקדמתו מנה אלסוסאני את תרגום המלה "סנורים" בידי רס"ג ל"אלשנכרה"¹³ בין

- 7 אלפאסי, עמ' 399.
- 8 שם, עמ' 418.
- 9 ליין, עמ' 925.
- 10 נויבאואר מעיר בספר השורשים לאבן ג'נאח (עמ' 528, הערה 21), שיש נוסחת גֶהֶמֶה; אך ברור, שזהו שיבוש של "ג'המה", שהועתקה מאותיות עבריות לערביות, בהנחה שמדובר בג' ולא בג', משום שמלה בעלת רצף עיצורים של גֶה אינה קיימת בערבית. ראה: J.H. Greenberg, "The Patterning of Root Morphemes in Semitic", *Word* 6 (1950), pp. 162-181.
- 11 ראה ליין, המביא جَهْمَةٌ ו-جَهْمَةٌ כמציינת חלק מהלילה. לפי דעת אחדים היא החלק הראשון של ה"אשמורת" האחרונה, ויש גורסים שהיא החלק שנשאר מהחשכה באשמורת האחרונה, ולפי דעה שלישית היא התחלת הלילה או אמצע הלילה; מכל מקום, מדובר בחלק חשון מהלילה. לגבי جَهْمٌ, ליין מציין שאלה עננים שאין בהם מים; ראה ליין, עמ' 478.
- 12 התרגומים הבבליים החדשים גורסים "חנדס" (אפלה), כגון התרגומים לתורה שנדפסו: שרח חמשה חומשי תורה, במבי לערך תרכ"ה; שרח חמשה חומשי תורה — ספר בראשית, המתרגם והדופס הצעיר יחזקאל שם טוב דויד, במבי תרמ"ט. לעומת זאת, כתב־יד של תרגום יהודי סורי מן המאה ה"ט תרגם "וצ'באב" (וערפל). שלושה תרגומים מצפון־אפריקה שנדפסו תרגמו כולם "וצ'לאם" (כמו בתרגום אלסוסאני); ראה: אור נערב — חמשה חומשי תורה... ופתרון ערבי, ספר בראשית — ספר תכויין אלכ'לאיק, ליוורנו תר"ד; ספר בראשית מעררב מן לוגית אלעבראני ללוגית אלברברי, תונס 1906; ספר דברי אמת — תעריב אלמקשייה באללוג'ה אליהודייה ערבייה אלדארג'ה פי וטן תונס מן מרדכי חי דיין, ספר בראשית, תונס תרצ"ו.
- 13 על נוסח המלה ראה להלן.

המלים הקשות והבלתי מובנות ללומדים ולמלמדים. רצהבי, שהתייחס לדברי אלסוסאני, העיר:

יששכר סוסאן החכם המערבי הנ"ל שעלה לצפת בימי ילדותו ותרגם את המקרא לערבית המדוברת, קובל על לשון התפסיר שלא הוכנה אפילו לחכמים בימיו, ומדגים זאת בכמה מלים, ככללם וסגורים אלשנכרה. הנוסח בדירנבורג הוא "באלעשא", ובתאג' התימני באלעשא. לכאורה שני כתובים המכחישים זה את זה, כתוב שלישי המכריע ביניהם הוא האגרון של אלפאסי, האומר: "ויכם בסגורים אלשפכרה והו אלעשא". לפי זה קרוב לודאי שהנוסח המקורי הוא אלשפכרה, והיא הוחלפה במרוצת הזמן למלה הפשוטה יותר אלעשא או אלאעשא.¹⁴

רצהבי אף הוסיף בהערת שוליים על דברי דירנבורג — "אלג'שא" המופיעה בפולגלוטה של לונדון ובדפוס קונסטנטינה¹⁵ — שנוסחה זו נמצאת בשני כתבי־יד של אלפאסי, לעומת שישה "אלאג'שה", ומקבל את דברי דירנבורג, שזוהי תוצאה של חילוף שיסודו באותיות דומות בכתב הערבי, לעומת ששת הגורסים "אלשפכרה". דורון ציין, שאלסוסאני תרגם בתרגומו ב"צבאב אלעמא" מעין "בערפל עוורון", לאחר שבגרסה קמא כתב "באלג'שי". הוא הוסיף גם, שר' יששכר ניסה לקשור ב"ביאן" שלו את הדבר ב"ע'שי", ואחר כך מחק את המשפט כולו מן ה"ביאן". ובסיכומו טוען דורון, ש"אלשנכרה של מחברנו משובשת אמנם, אך נראה שהיתה לפניו [גם?] גרסת רס"ג עם 'אלשפכרה', וטעונים הדברים (לגבי רס"ג) כירור נוסף".¹⁶

בבירור הנוסח והמשמעות של גרסת תרגום רס"ג בכתבי־היד של התרגום ושל עיבודיו, התבהרו לנו הפרטים הבאים:

1. בפירוש רס"ג לספר בראשית, שפרסם לאחרונה צוקר, מצוטט תרגומו של רס"ג לכתוב שבו המלה סגורים: "ואלקום אלדי פי באב אלבית צ'רבהמא באלשפכרה".¹⁷
2. בכתבי־יד של תרגום רס"ג, בית־המדרש לרבנים, ניו־יורק 647, משנת אתרפ"ה לשטרות (1374), ובכתבי־יד בניהו ממצרים, מן המאה הי"ז, הגרסה היא "אלשפכרה".

14 י' רצהבי, "על תפסיר רב סעדיה גאון למקרא", ספר קורנגרין, בעריכת א' וייזר וב'צ' לוריא, תל־אביב תשכ"ד, עמ' 244; הנ"ל, אוצר הלשון הערבית בתפסיר רב סעדיה גאון, רמת־גן תשמ"ו, עמ' 86–87.

15 דירנבורג, עמ' 28.

16 דורון, במאמרו הנזכר לעיל בהערה 4, עמ' 292.

17 צוקר, עמ' 129.

3. בעיבודים בבליים של תרגום התורה לרס"ג, כתב־יד ששון 203, הנוסחה היא "אלשפכרה"; וכן בתרגום בבלי חדש, הקשור במידת־מה בתרגום רס"ג, חוזרת אותה מלה (כתב־יד בית־הספרים הלאומי Heb 8° 1208).
4. בכתב־יד אוקספורד 180, תרגום נביאים ממרדין מן המאה הי"ד, תורגם הפסוק במלכים ב, ו, יח — "ויאמר הך נא את הגוי הזה בסנורים ויכם בסנורים" — כך: "וקאל אצ'רב אל'אן הד'א אלשעב באלשבכרה פצ'רבהם באלשבכרה".
5. בכתב־יד של תרגום התורה לרס"ג (של בית־המדרש לרבנים, ניו־יורק 651, ממצרים, מן המאה הי"ז) כתובות שתי נוסחאות לתרגום המלה סנורים: "באלג'שא", ומעליה "שפכרא".
6. בכתב־יד אוקספורד־בודליאנה 172, תרגום רס"ג לתורה, מתורגם סנורים "באלג'שה".

לפי נתונים אלה נוכל לסכם ולומר, שהנוסחה "אלשפכרה" היא העיקר, ותפוצתה בתרגום רס"ג ומחוצה לו מאוששת את קיומה. נראה שהקושי בהבנת המלה (ראה להלן) הביא לחילופים ולשיבושים. אלה שהתקשו במלה זו החליפוה ב"אלעשא", ואילו "עשא" נשתבש ל"ג'שא" (= "ע'שא", בשל חילוף באותיות ערביות הנבדלות בנקודה מעל האות). לגבי נוסחתו של אלסוסאני, "אלשנכרה", נוכל לומר, שיש בידינו חוליית־הביניים שבין נוסחת רס"ג "אלשפכרה" ובין "אלשנכרה", והיא הנוסחה שבכתב־יד ממרדין, "אלשבכרה"; וניתן לשער, ש"אלשבכרה" נשתבש ל"אלשנכרה". אולם לאמיתו של דבר אין צורך בדרך זו, משום שבבדיקת כתב־היד של תרגום אלסוסאני נתברר לי, שכתוב שם "אלשבכרה", ומה שהעתיק ד' ששון לקטלוג שלו, ובעקבותיו י' רצהבי¹⁸ וד' דורון, בטעות יסודו.¹⁹ אלסוסאני כותב בצורה ברורה את הנון, כמו שאנו כותבים היום, ואילו מה שכתוב שם הוא בית בצורה ברורה ביותר.

מה מקורה ומה משמעה של המלה "אלשפכרה"? שיערתי שמלה זו מוצאה בפרסית, ופניתי לפרופ' אמנון נצר בבירור מקורה של המלה. לדעת נצר זוהי המלה شب پره (האות כף המופיעה בנוסח העברי היא שריד ארכאי מהפרסית העתיקה), המורכבת מן شب ([xšab] šab), שמשמעו "לילה", ומן پره < پر (part), שמשמעו "לעוף, לטוס"; ומשמע המלה הוא "עטלף", שכידוע הוא עיוור ביום. במילון

18 רצהבי, במאמרו הנזכר לעיל בהערה 14, העיר: "אלשנכרה שבסוסאן היא שיבוש (אולי של המהדיר)" (עמ' 244, הערה 31).

19 דורון, במאמרו הנזכר לעיל בהערה 4, עמ' 292.

לפרסית²⁰ מביאים להדגמת מלה זו בית משיר של סעדי, שתרגומו: "אם אינו רואה ביום עינו של העטלף שב־פֶּה, אין זה החטא של עין השמש". נצר מוסיף, שגם מי שאינו רואה נכוחה את האמת, אומרים עליו מלה זו. (תודתי לפרופ' נצר).
לפי זה ייתכן, שרס"ג השתמש במלה זו בכפל משמעותה, דהיינו, הכה אותם בעיוורון יום, וכן שלא יראו את האמת.
לגבי משמע המלה "אלעשא", כבר נתן את ביאורה אל נכון י' קאפח, בציינו, ששימושה "כחולי עיניים, ומי שאינו יכול לראות כלילה".²¹ לגבי "ג'שו" היא מלה פשוטה, ומשמעה בערבית הוא "ערפול".
האם מלה זאת קיימת מחוץ להקשר של תרגום המלה סְנַרִים במקרא בתרגום רס"ג ובעיבודיו?

1. בתרגום יהודי פרסי שנמצא בכתב־יד מן המאה הי"ד מתורגמת המלה סְנַרִים באותה המלה שתרגם רס"ג: בשב כורי.²²
2. אך המפתיע ביותר הוא קיומה של המלה בתרגום לארמית החדשה שבפי יהודי כורדיסטאן. בתרגום ספר בראשית לארמית החדשה בניב יהודי זאכו, שהוקלט בשנות החמישים מפי החכם לוי עמרם ופורסם בידי י' צבר, מתורגמת המלה בסְנַרִים "כְּשֶׁפְּוֹרוּסָה". צבר מעיר, שפירוש המלה הוא "עיוורון לילה, והיא מצויה בכורדית ובפרסית".²³ ברור שאף אם יש שינויים בצורת המלה, בהשוואה לנוסחת רס"ג הרי הזיקה בין שתי המלים אינה צריכה הוכחה.
3. המלה נמצאת בפירושו של רב האי גאון למסכת ברכות: "יותרת הכבד כמשמעה מרפאין בה את בעלי שבדדין [צ"ל שברירין] שבעין, שנקראו בלשון ישמעאל אלעשא ואלשבכרה".²⁴
4. בקטע מ"אלפאט אלמשה", שפרסם באחרונה נ' אלוני ז"ל, מתורגמת המלה "בלטוס" בערבית במלה "אלשפכ...". שאלוני משלימה בצדק ל"אלשפכ[רה]".²⁵

20 لغت نامه.

21 י' קאפח, פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשכ"ג, עמ' כח.

22 ראה: ח' פייפער, תרגום התורה לפרסית יהודית, ירושלים תשל"ב, עמ' 16.

23 ראה: י' צבר, ספר בראשית בארמית חדשה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 37. הערת צבר שם, עמ' 244.

24 ראה J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, Cincinnati 1931, vol. I, p. 590. והשווה עתה: י' רצהבי, אוצר הלשון הערבית בתפסיר רב סעדיה גאון, רמת-גן תשמ"ו, עמ' 86-87.

25 ראה: נ' אלוני, אלפאט אלמשה (מלות המשנה), ספר זכרון להרב י' נסים, בעריכת מ' בניהו, סדר שלישי, ירושלים תשמ"ה, עמ' כ. על זה אני דן במקום אחר.

מלים שנשתכחו משמעויותיהן

ג. תְּרַדְמָה — סבאתה

כאמור טען אלסוסאני, שרס"ג תרגם תְּרַדְמָה כ"סבאתה", ומלה זו קשה היא וצריכה ביאור. משום כך הוא תרגם במלה אחרת, "ג'מרה" (בראשית ב, כא) או "ג'מר" (שם טו, יב). אולם, כאמור, מה שהיה קשה במקום אחד ובלהג אחד לא היה קשה במקום אחר ובלהג אחר, כפי שנראה להלן לגבי מלה זו. רס"ג תרגם את המלה "תרדמה" בכל היקרויותיה במקרא במלה "סבאת" (ולא "סבאתה" כציטוט אלסוסאני, אך ראה להלן). כך בבראשית (ב, כא; טו, יב), בישעיה (כט, י), במשלי (יט, טו) ובאיוב ד, יג; לג, טו).

בכל העיבודים והתרגומים החדשים של יהודי בבל שרירה וקיימת המלה שטבע רס"ג, החל מן המאה הי"ד ועד לשנת 1984. בתרגום נביאים ראשונים שמן המאה הי"ד שנכתב בעיר מרדין, הכתוב בשמואל א כו, יב — "כי תרדמת ה' נפלה עליהם" — מתורגם "אד' וקע עליהום סבאת מן ענד אללה". וכן בעיבודים לתורה: בכתב-יד ששון 203 ובכתב-יד האמבורג-לוי 6 התרגום הוא "סבתה", צורת-משנה לסבאת. (בכתב-יד ששון 203, לבראשית ב, כא, כתוב "סמאתה", אך בבראשית טו, יב "סבאתה", ואין השינוי אלא חילוף העיצורים השפתיים ב/מ.) בכל התרגומים של יהודי בבל מהעת החדשה, מן המאה הי"ח ואילך, אלה שבדפוס ואלה שבכתב-יד, ועד להקלטות שנערכו בשנות השישים במסגרת מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל²⁶, ואלה שהקלטתי בשנת 1984, תרגום תְּרַדְמָה הוא "סבאתה". כל יעלה על הדעת שיהודי עיראק תרגמו כך מכוח המסורת של התרגום מבלי להבין את המלה לאשורה, שכן מלה זו נוהגת בלהג המדובר בפי יהודי עיראק.

המלה נמצאת בשימוש בלהג הערבי יהודי של בגדאד ושל עאנה: בלהג של יהודי בגדאד בצירוף "יְקַעִית עֲלִינוּ סְבָאָתָה", ובלהג יהודי עאנה — "יְקַעִת עֲלִיה סְבָאָתָה"²⁷, היינו "נפלה עליו תרדמה", כתרגום הציירוף שבמקרא. לעומת זאת, כל התרגומים של יהודי סוריה, אלה שבדפוס ואלה שבכתב-יד, מתרגמים "כבליה" בכל הכתובים שבמקרא שבא בהם "תרדמה"²⁸.

26 ראה: ק' פלדמן, עדה ולשון ג — הקטלוג המוקלט של מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל, ירושלים תשל"ל, עמ' 96-98.

27 על הלהג היהודי הבגדאדי, ראה: H. Blanc, *Communal Dialects in Baghdad*, Cambridge, Mass. 1964; idem, "Notes on the Literary Idiom of the Baghdadi Jews", *For Max Weinreich on his Seventieth Birthday*, 1964, pp. 18-30; "מנצור, הערבית היהודית של בגדאד, חיפה תשל"א, תשל"ז, תשמ"ג (שלשה כרכים).

28 ראה למשל בתרגום ספר איוב בלהג יהודי סוריה: מ' ששון, ספר איוב וקהלת בשרח, ירושלים תרמ"ט (לאיוב ד, יג "אלְכָבְלָה" — הניקוד במקור).

ד. מְעִיל — מַמְטַר

רס"ג תרגם כל "מעיל" שבמקרא במלה הערבית "ממטר". כך הדבר לגבי קודש, במעיל הכוהן שבשמות (כח, ד, לא, לד; כט, ה; לט, כב, כד, כה, כו) ובויקרא (ח, ז), וכן הדבר לגבי בגדי חולין, כמו באיוב (א, כ; ב, יב; כט, יד), וכן בתהלים (קט, כט). כאמור ציין אלסוסאני, ש"ממטר" היא מלה קשה, ולכן תרגם במלה ערבית אחרת, "קבא", והעיר ב"ביאן" שלו מהי "קבא": "אלקבא אלמדכור פ ל מ הו צנף דראעה או ג'לאיה בלא כמאם ומפתחה עלי ג'מיע טולו ופתחת עונקהו תכ'נק בלבס טוק עלי עונקו ופי שרח אלגאון ז"ל סמא ממטר".²⁹ וזה תרגומו: "קבא הנזכרת בכל מקום היא סוג של מעיל, או אדרת ללא שרוולים הפתוחה לכל אורכה, ופתח צווארה מהודק כשלובשים את הצווארון על הצוואר, ובתרגום הגאון ז"ל קרא לו ממטר". העיבודים הבבליים מן המאה ה"ז (כתב-יד ששון 203) ומן המאה ה"ח (כתב-יד האמבורג-לוי 6) לא שינו את "ממטר" של רס"ג. תרגום נביאים ראשונים ממרדין תרגם את המלה "מעיל" שבשמואל שלא כתרגום רס"ג, ונקט שתי מלים אחרות. את "מעיל" שמואל בשתי הופעתיו (שמואל א ב, יט; טו, כז) תרגם "קבא", ואילו את "מעיל" שאול (שמואל א כד, ד, יא) ואת "מעיל" תמר בת דוד (שמואל ב יג, יח) תרגם "כפתאן"; אך את מעיל יהונתן תרגם "קבא" (שמואל א יח, ד), ונראה שתרגם ללא הבחנה בשתי המלים.

שתי המלים שנקט תרגום נביאים ראשונים הנזכר לעיל שימשו בעיבודי רס"ג ובתרגומים חדשים סוריים ובבליים. כל התרגומים הסורים, בין עיבודי רס"ג ובין חדשים, תרגמו מעיל כ"קפטאן",³⁰ ולעומת זאת התרגומים החדשים של יהודי בבל תרגמו בכל מקום "קבא".³¹

מה מקור המלה "ממטר" ומה משמעה? המלה "ממטר", הנדירה בערבית, מוצאה ככל הנראה ארמי, כפי שהראה פרנקל.³² ליין מביא מלה זו במילונו, ומתרגמה "מלבוש צמר".³³ כן היא נדונה בספרו של דווי על מלבושי הערבים.³⁴

ה. כתועפות ראם — ארק אלרים

אלסוסאני מנה את "תועפות ראם" — "ארק אלרים" — בין המלים הקשות בתרגומי רס"ג, שצריכות ביאור. במקרה זה נוסח ציטוטו של אלסוסאני זהה למצוי בדפוסים

29 בכתב-יד, עמ' 56.

30 נמצא למשל בכתב-יד בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, באוסף יהודה.

31 ראה למשל בתרגום לתורה שנדפס בשנת תרכ"ה לערך (ראה לעיל הערה 12).

32 פרנקל, עמ' 51-52.

33 ליין, עמ' 2722.

34 דווי, עמ' 408; וראה עתה בפירוט בספרי "החתונה היהודית בבגדאד" (כרפוס).

ובכתבי-היד של תרגומי רס"ג. כאן נבדוק כיצד התייחסו לקושי זה שציין אלסוסאני העיבודים של תרגום רס"ג והתרגומים שאחריו. דירנבורג העיר על הצירוף הערבי: "בקרני ראם נלחם להם" ופירושו לתהלים צה, ד: "אמר הגאון 'ארק אלרים' והו אלקרון ר"ל שקרני ראם נקראו בערבי ארק ועיין אבן ג'נאח שרשים צד 789".³⁵ אלסוסאני תרגם "כטיאראת אלרים", והעיר ב"ביאן" (עמ' 95):

שרחנא תועפות אלפט עלי חטהא מן יעופף וסואה ופיה מן ישרחהו כקרן אלרים אן הום עלואתו וטיאראה ופי שרה אלגאון ז"ל איצן כארק אלרים והו עלאתן ואן שומך אלומר וארתפאעהו יוכנא כאלטיארה ומענה אלג'מיע אלעוצים ואלקוה ומתלהו וכסף תועפות לך.

היינו: תרגמנו תועפות מלה על פי יעופף ודומהו, ויש אשר יתרגמו כקרני ראמים משום שהם גובהו ורומו, ובתרגום הגאון ז"ל גם "כארק אלרים" (כקרני ראמים). והוא גובהו וגובה העניין ורומו יכונה ב"אלטיארה" (ב"תעופה"), ופירוש הכול העצמה והכוח ודומהו וכסף תועפות לו.

אלסוסאני גזר לפי "עוף", ויצר מלה שפירושה תעופה, עפיון. בעיבוד שבכתבי-יד ששון הגרסה "כאלק אלרים", ואין לדעת אם יש כאן שינוי פונטי, חילופי לר/, או שיבוש שנבע מאי הבנת המלה. בעיבוד שבכתבי-יד האמבורג-לוי 6 יש שני תרגומים שונים לשני המקראות שבהם בא הצירוף: בבמדבר כג, כב כתוב "צעוב ועאלי אליה", ונראה שהוא תרגם את התרגום הארמי "תוקפא ורומא דיליה". יש לציין, שכל התרגומים החדשים במזרח נטשו את המלה "ארק" של רס"ג, וכולם תרגמו לשון "כוח", בהשפעת התרגום הארמי ("כקות"), או שתרגמו את התרגום הארמי.³⁶

ו. פְתֻתָּ פְסִים — תוּנִיָּה דִיבֵאג'

בדפוסים³⁷ וכן בכתבי-היד של תרגום רס"ג לתורה מקוים בדרך כלל הנוסח "תונייה (תונייה) דיבאג'", להוציא את הפוליגלוטה של לונדון, שבה הגרסה "ג'בה".³⁸ כיצד

35 דירנבורג, עמ' 231, הערה 3.

36 מלת "ארק" אינה נמצאת במילונים הערביים שבדקתי (ליין, הווא, אלמג'ד וגושן). אלפאסי תרגם "ותועפות הרים לו" (תהלים צה, ד) ל"ארתפע אלג'באל לה", וציין: "ומת'להו [ונכמותו] 'כתועפות ראם לו'"; ג'אמע אלאלפאט', עמ' 418; ראה לאחרונה J. Blau, *Studies in Middle Arabic and its Judaeo-Arabic Variety*, Jerusalem 1988, p. 351

37 במהדורות דירנבורג וחסיד. גם באגרן תרגם רס"ג פְתֻתָּ במלה "תונייה". ראה: האגרן — כתאב אצול אלשער אלעבראני מאת רב סעדיה גאון, מהודרת נ' אלוני, ירושלים תשכ"ט, עמ' 258; וראה את הערותיו של אלוני שם.

38 ראה: י' בלאו, הספרות הערבית היהודית — פרקים נבחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 20. על ג'בה, ראה: דווי, עמ' 107–117. וראה בפירוט בספרי הנזכר בהערה 34 לעיל.

נהגו עיבורי רס”ג בשם זה? כאמור טען אלסוסאני, שהתרגום קשה, והוא תרגם “דראעת תרוך אלואנגן”.³⁹ לעומת זאת, בשני העיבודים הבבליים של תרגום רס”ג, הנוסח של רס”ג מופיע בשינוי קטן, בהוספת המלית “מן”, דהיינו, “תונייא מן דיבאג”.⁴⁰ בתרגום נביאים ראשונים ממרדין מתורגם הכתוב “ועליה כתנת פסים” (שמואל ב יג, יח) “וכאן עליה קמיץ דיבאג”. המתרגם החליף רק את המלה הראשונה במלה ערבית פשוטה ושכיחה (הכאה בקוראן בפרשת יוסף).⁴¹ לעומת זאת השאיר את המלה השנייה, “דיבאג”, משום שלא התקשה בה (ראה להלן).

ראוי לציין, שהשם “תוניה (מן) דיבאג” משמש ביצירות ספרותיות מקוריות בערבית יהודית בעיראק ובתימן. ב”קצת יוסף”, הכתובה בצורת שיר, “זג’ל”, בכתבי־יד בבלי מן המאה הי”ד, ככל הנראה, נאמר על כתונת הפסים “תוניה מן דיבאג”,⁴² כדרך שהשתמשו בשם המעבדים הבבליים של תרגום רס”ג. בשיריו המרובים של המשורר התימני ר’ שלום שבזי על יוסף הצדיק חוזר ונשנה שמה של כתונת הפסים כפי שהוא מופיע בתרגומו של רס”ג. השם מופיע בשירים מסוימים במלואו, כגון: “צנע תונייה דיבאג”,⁴³ היינו “עשה [יעקב] כתונת פסים”. או אפשר שאחד משני השמות, “תוניה” או “דיבאג”, משמש לכתונת זו. בשיר המורכב מחצי שורה עברית ומחצי שורה ערבית הוא משתמש ב”תוניה” לבד:

ואהב את יוסף כאן חסין אלצורא [היה יפה מראה]
וגם הליש אותו תונייה משהורא [כתונת מפורסמת]⁴⁴

לעומת זאת בשיר אחר הוא משתמש ב”דיבאג”, כגון באמרו “לבסה דיבאג”,⁴⁵ היינו “הליש [כתונת] פסים”, או שלפעמים הוא מסמיך “דיבאג” ל”קמיץ”, כמו בכתוב

39 “דראעה” הוא בגד חיצוני, גלימה; ראה בפירוט: דווי, עמ’ 177–181. “תרוך אלואנגן” הוא ככל הנראה “גלימה תורכית צבעונית”.

40 ככל הנראה נתפס “דיבאג” אצלם לא כתואר אלא כשם־עצם נפרד, משמעו “אריג משי”, וכך הוא מופיע במילונים הערביים (ראה להלן הערה 50), דהיינו “כתונת מאריג משי”.

41 התרגומים החדשים בערבית־יהודית במזרח הרבו להשתמש ב”קמיץ”. יהודי עיראק תרגמו “קמיץ בריסם” (כתונת משי); ראה למשל בשני התרגומים לבראשית שנדפסו (לעיל הערה 12). יהודי מצרים תרגמו “קמיץ חריר” (בכתבי־יד לתורה ולהפטרות), וכן בשלושת התרגומים של יהודי צפון־אפריקה שנדפסו (ראה לעיל הערה 12). לעומת זאת יהודי סוריה תרגמו “כתוניה”, ואין לדעת אם יש כאן קשר למלה היוונית *χίτων*, או שיצרו מלה המצורפת מ”כתונת” העברית ומה”תוניה” של רס”ג, או שמא שאלו מארמית “קְתוּנְיָא” (תרגום המלה “מחלצות” בתרגום יונתן לישיעיה ג, כב). את הפסים תרגמו “מכרמיה”.

42 כתבי־יד היברו יוניון קולג’ מס’ 69, עמ’ 59.

43 ראה ספר השירים הגדול שחיבר שלום שבזי, הוצאת י’ חסיד, ירושלים תשל”ו, שירות נוספות, עמ’ ב.

44 שם, כחלק הראשון, עמ’ לו.

45 שם, שירות נוספות, עמ’ ו.

"זאד לבסה דיבאג' וקמצאן",⁴⁶ היינו "הוסיף מלבושיו כתונת פסים".⁴⁷ גם ב"סיפור יוסף" בערבית יהודית, הנפוץ במזרח, משתמשים בשם זה.⁴⁸ נראה שהקושי שב"תוניה דיבאג'" שכתרגום רס"ג נבע ממוצא המלים ושכיחותן בערבית. במילונים הערביים שחיפשתי בהם אין המלה "תוניה" נמצאת; לעומת זאת המלה "דיבאג'" נמצאת. מוצא המלה "תוניה" אינו ברור די צורכו.⁴⁹ לעומת זאת מוצא המלה "דיבאג'" הוא פרסי. המלה מתועדת בהרחבה במילון "ליסאן אלערב" תוך ציון מקורה הפרסי, ואף משמשת מלה חיה בעיראק ובסוריה.⁵⁰ פרנקל העיר בספרו מלים שאולות בערבית, ש"דיבאג'" שאולה בערבית מן הפרסית ההסורית.⁵¹

- 46 שם, בחלק הראשון, עמ' יט.
- 47 הצירוף "דיבאג' וקמצאן" הוא מסוג הצירופים של ההנדיאדיס, היינו, צירוף של שם ותוארו המחובר על ידי ו' החיבור, לעתים השם ואחריו התואר ולעתים התואר ואחריו השם. כאן בא התואר לפני השם, היינו, כאילו היה כתוב "קמצאן דיבאג'", על תופעת ההנדיאדיס בעברית המקראית, ובשפות השמיות, כולל הערבית, ראה: מ' שור, *Les Composés dans les Langues Sémitiques*, ספר הזכרון לש"א פוננסקי, וארשה תרפ"ז, עמ' 164–174. על ההנדיאדיס בעברית המקראית, ראה: ע"צ מלמד, "שניים שהם אחד במקרא", תרביץ ט"ז (תש"ה), עמ' 173–189; הנ"ל, "מטבעות לשון שנפרטו בשירת המקרא", ספר מ"צ סגל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 180–219; וראה בפירוט כולל ביבליוגרפיה: Y. Avishur, *Stylistic Studies of Word-Pairs in Biblical and Ancient Semitic Literatures*, Neukirchen-Vluyn 1984, pp. 99–116
- 48 ראה למשל בספר: קצת יוסף הצדיק וקצת חנה עם שרח כל ערבי, הוציא לאור י' חסיד, ירושלים תשט"ז. השם הבא במקום "כתונת פסים" הוא "קמיץ מן דיבאג'", אך בהמשך כתוב "תוניית יוסף" או "תונייה" (עמ' ג, ח).
- 49 לצורת השם "תוניה" אין דומה אלא רק בלטינית tunic. לפי דווי, "תוניה" קשורה למלה היונית שמשמעה "בגד כמרים". ראה: R. Dozy, *Supplément aux dictionnaire Arabes*³, Leyde-Paris, I, p. 155; ברם, רוב המילונים קושרים מבחינה אטימולוגית את המלה היונית ואת המלה הלטינית אל המלים בשפות השמיות (עברית כתונת, ארמית כתונא, כוחינא, אכדית kitû ועוד). ראה למשל: W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, Wiesbaden 1965, p. 495; E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, Jerusalem-Leiden 1982, pp. 69–70; על "תוניה" בתרגום הערבי השומרוני, ראה: ח' שחאדה, לשוננו מה–מט (תשמ"ד–תשמ"ה), עמ' 38.
- 50 שם מוגדר *ديباغ* *ديباغ* *ديباغ* "النقش والتزيين", היינו, "הרקמה והקישוטים". וכן מצויין שהמלה נמצאת בחזית' כמציינת מלבושים. ראה ליסאן אלערב, עמ' 1316–1317. על קיומה בערבית עיראקית של ימינו, ראה: *الجلبي الموصلي*, *كلمات فارسية مستعملة في عاميات الموصل*, وفي أنحاء العراق، بغداد ١٩٦٠، ص ٨٧. על קיומה בערבית סורית, ראה: A. Barthélemy, *Dictionnaire Arabe-Français*, *Dialectes de Syrie*, Paris 1935, p. 260
- 51 פרנקל העיר גם שהיא נמצאת בספרות הערבית ב"אג'אני" (1166.1 17. VI). ראה פרנקל, עמ' 41.

ז. דְּשָׂא — כלא

הנוסח "תכלא אל ארץ כלאא" לכתוב "תדשא הארץ דשא" (בראשית א, יא) נמצא בכל הדפוסים ובכתבי-היד של תרגום רס"ג. המלה נמצאת בערבית היהודית (אבן ג'נאח), ובמילונים הערביים היא מופיעה כנרדפת של غُشِب. ⁵² אף על פי כן התרחקו ממנה כל העיבודים והתרגומים שאחרי רס"ג.

ח. שְׁפִיפּוֹן — מטרון (?)

לקבוצת המלים הקשות שבתרגום רס"ג, שהצביע עליהן אלסוסאני, אני מצרף מלה שגרמה קשיים למעתיקי כתבי-היד של תרגום רס"ג ולמעבדיו, והיא המלה המתרגמת את "שפיפון" (בראשית מט, יז). אמנם לר' יששכר אלסוסאני, ככל הנראה, היא לא גרמה קשיים, אך כאמור מה שהיה קשה בלהג אחד ובמקום אחד לא היה קשה בלהג אחר ובמקום אחר. תרגום רס"ג למלה היחידאית "שפיפון" עורר קשיי נוסח ומשמעות. ברוב כתבי-היד שמוצאם מתימן, לרבות התאג' שהדפיס חסיד, ⁵³ הנוסח הוא "מטרון". לעומת זאת במהדורה שפרסם דירנבורג, ⁵⁴ וכן בכתבי-יד אחרים, הנוסח הוא "מערון". אילו היו לנו רק נתונים אלו, היה אפשר להתייחס מהעניין בטענה שיש כאן שיבוש של נוסח אחד, וייתכן ששניהם שיבושים.

אולם נתונים נוספים בסוגיה זו מצריכים בירור מקיף יותר. גם בתהלים נח, ה תרגם רס"ג "פתן" במלה "מטרון", ⁵⁵ וכן תרגם גם סלמון בן ירוחם אותו מקום בתהלים. ⁵⁶ בביקורתו על תרגום תהלים מב-עב לסלמון בן ירוחם שפרסם מרוויק, ציין נימיו, ⁵⁷ שהוא אינו יודע מה לעשות עם ה"מטרון", ושיער שייתכן שזו טעות מעתיק מ'ת'עבאן". עלי איתן הגיב על דבריו של נימיו, וציין, שקושי זה שבמטרון כבר הצביע עליו בארון בדיסרטציה שלו על תרגום תהלים לרס"ג נ-עב. לדעת איתן יש לתקן את הגרסה על פי כתב-יד ברלין, ולגרוס "מטחן", שהוא כינוי בערבית

52 ליין, עמ' 2624.

53 חסיד, עמ' סג.

54 דירנבורג אף העיר "לא ידעתי לפרש המלה הזאת, ואונקלוס תרגם כחיוי חורמן" (עמ' 78).

55 תהלים עם תרגום ופירוש רס"ג, מהדורת י" קאפח, ירושלים תשכ"ו. קאפח העיר: "בדברים לב, לג; באיוב כ, יד; בישעיה יא, ח — תרגם רבנו 'פתן רקש', והוא ממיני הנחשים מרוקם וארסי מאד. ולקמן צא, יג; איוב כ, טז — תרגם 'שג'אע', וגם הוא ממיני הנחשים, אמיץ ורבי-כח. וכאן, וגם בבראשית מט, יז, תרגם 'מטרון', שהחושבים שיש להברים שליטה על הנחשים ונשיכותיהם אומרים שאין להם שליטה על מין זה" (עמ' קמז).

56 L. Marwick, *The Arabic Commentary of Salmon Ben-Yeruham the Karaite on the Book of Psalms Chapters 42-72*, Philadelphia 195657 L. Nemoy, "Salmon Ben Yeruham's Commentary on Psalms 42-72", *JQR* 48 (1957-8), pp. 58-66

- לנחש.⁵⁸ נימוי הגיב על דבריו של איתן ודחה את הצעתו, בטענה שאין בערבית מלה כזו במשמעות זו.⁵⁹ איתן כתב שוב וחזר לביסוס גרסתו, "מטחן".⁶⁰ לימים אף חזר וכתב, בעברית, על מלה זו, ואז חזר בו מדבריו שמלת "מטחן" נמצאת בכתב-יד ברלין, וטען שוב להשערות שהגרסה המקורית "מטחן", וכל כתבי-היד מכוזבים.⁶¹ נראה שיש בידי פרטים נוספים המבהירים את הסוגיה, אם כי אינם פותרים אותה.
1. בפירושו של ר' שמואל בן חפני גאון, הממשיך את דרכו ואת פירושו של רס"ג, נוסחת רס"ג שהוא מצטט היא "וכאלמטרות עלי סכה", דהיינו "מוטל על השביל, שרוע על הדרך".⁶²
 2. בכתב-יד אוקספורד-בודליאנה 171 הנוסחה היא "ואלמצ'ריון".
 3. בכתב-יד לונדון 101, תרגום לתורה, שמרגליות הגדירו "בעקבות יפת בן עלי", הנוסחה היא "מטחן".⁶³
 4. הנוסחה "אלמערון" איננה כה נדירה, והיא מצויה בכמה כתבי-יד נוספים שמוצאם מן המזרח, כגון כתב-יד אוקספורד בודליאנה 172 וכתב-יד בית המדרש לרבנים בניו-יורק 651 (ממצרים).
 5. אלסוסאני העתיק בתרגומו מתרגום רס"ג את "מטרון", וראה להעיר ב"ביאן" ("הביאור") שלו: "וישרחנא אל מטרון צנף חנש מסמוס", היינו: "ותרגמנו אלמטרון מין נחש ארסי".
 6. המעבדים הבבליים של תרגום התורה לרס"ג, כגון בכתב-יד ששון 203 ובכתב-יד האמבורג-לוי 6, התקשו ככל הנראה במלה ובמשמעותה, ותרגמו את "שפיפון" במלה שכיחה יותר בערבית, "ערביד", שמשמעו "פתן".
 7. בכל התרגומים החדשים בערבית יהודית שמוצאם מעיראק, מסוריה, ממצרים ומצפון-אפריקה תרגמו במלים אחרות את "שפיפון", ואין זכר לנוסחת רס"ג שם.⁶⁴

E. Eitan, "Maṭrūn", *JQR* 48 (1957–8), p. 380 58

L. Nemoj, "Maṭrūn" Once More", *JQR* 49 (1958–9), pp. 155–7 59

E. Eitan, "More on Maṭrūn" and Miṭhan", *JQR* 53 (1962), pp. 66–68 60

ע' איתן, ממילונו המקראי של רב סעדיה גאון, דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, כרך א, ירושלים תשכ"ז, עמ' 39–41. 61

א' גרינבאום, פירוש התורה לרב שמואל בן חפני גאון — המקור הערבי עם תרגום, ירושלים תשל"ט, עמ' שסא. וראה עתה: י' בלאו, "הערות לנוסח פירושו של שמואל בן חפני גאון לספר בראשית", תרכ"ג (תשמ"ו), עמ' 289. 62

G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, London 1935; הדיון על כתב-היד בעמ' 76. 63

ראה את הערה במאגרי "תמורות בערבית היהודית החדשה של יהודי עיראק", מסורות ב (תשמ"ו), עמ' 10. 64

לאור הנתונים דלעיל נראה לי, שהנוסחה "מטרון" היא המאוששת מכל הנוסחאות, כיוון שהיא נמצאת בכתב-יד רבים, במיוחד בקבוצת כתב-היד התימניים של תרגום רס"ג לתורה, והיא המצויה בתרגום רס"ג לתהלים ובתרגום תהלים של סלמון בן ירוחם הקראי. הקושי בקבלת נוסחה זו הוא היעדרה של המלה "מטרון" מן המילונים הערביים. נראה שהגרסאות האחרות יסודן בשיבושים וברצון לפשט את הנוסחה המוקשה.

הניסיון לפשט את הנוסחה המוקשה ולהתאימה למלה מובנת יותר בערבית ניכר בגרסתו של ר' שמואל בן חפני, "מטרון", ובהתאמת כתב-יד אוקספורד-בודליאנה 171, "למצ'ריון". (ט רצ דומות בכתב-יד זה, ולפיכך ייתכן שחל שינוי ט'ט'צ', כדי לתת משמעות למלה "מצ'ריון" — מזיקים?).

שיבושים גרפיים שהסכרם אפשרי רק על בסיס "מטרון" הוא השיבוש ל"מערון" (ט, ע דומות בכתב-יד), והשיבוש ל"מטחון" (נשתלבו האותיות ר, ו לאות ח).

ביסוס למסקנה זו נמצא לי עתה בקיום המלה "מטרון" בתרגומי התנ"ך בערבית יהודית, בצורה עצמאית שאינה קשורה ל"שפיפון" שבבראשית מט, יז.

א. בכתב-יד של תרגום ערבי יהודי לנביאים אחרונים, כ"י בודליאנה 181, שאינו של רס"ג (תרגום ישעיהו אינו זהה לתרגום ישעיהו של רס"ג), ושנכתב במאה הי"ב, מתורגם הכתוב "ועל מאורת צפעוני גמול ידו ה'דה" (ישעיה יא, ח) "ועלי מגיר עין אלמאטרון אלפטום ידה זג".

ב. בכתב-יד של תרגום ערבי מסוריה למלים קשות בתורה, מן המאה הי"ח (בית-המדרש לרבנים, ניר-יוק 691), נאמר בפירוש הצירוף "וראש פתנים" (דברים לב, לג): "פתן חרש ובערבית נקרא מטרון".

השימוש במלה זו בתרגומים אלה יש בו חיזוק לקיומה של המלה בערבית אף אם לא מצאנוה עד עתה במילונים ובטקסטים ערביים, והוא מעיד על נוסח זה, כי אין הוא תוצאה של שיבוש.

ניתן לסכם ולומר על "המלים הקשות" שבתרגום רס"ג, שניסינו לברר את נוסחן ואת משמען, כי הקשיים שבהן כרוכים בחסרונן (ארק, מטרון, תוניה) או בנדירותן (כלא, ממטר) במילונים הערביים. הקשיים במלים אלה נבעו ככל הנראה בעיקר ממוצאן הלא-ערבי של המלים. ראינו שמלים אחדות היו ממוצא זר: פרסי (אלשפכרה, דיבאג'), ארמי (ממטר), ואולי גם יווני-לטיני (תוניה). קשיים אחרים נבעו מן השיבושים שהיו בדרך מסירתן ובהעתקתן של מלים אלו.

קיצורים

The Book of Hebrew Roots by Abu 'l Walid Ibn Janāh, ed. A. Neubauer, = אבן-ג'נאח
Oxford 1875

D.S. Sassoon, *Ohel Dawid — Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library*, London 1932, Vol. I-II

אלסוסאני = כתב-היד של ר' יששכר אלסוסאני לתרגום כל המקרא בערבית יהודית, המצויים באוסף ששון (כתב-יד מס' 159, הכולל חמישה חומשי תורה, הפטרות חמש מגילות ומגילת אנטיוכוס; וכתב-יד מס' 160, הכולל תהלים, משלי, איוב, דניאל, עז'ר ודה"י), ובאוסף המוזיאון הבריטי (כתב-יד מס' 5434 or. [מרגליות 1115]), הכולל תרגום לנביאים ראשונים ולנביאים אחרונים).

S.L. Skoss, *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible, known as Kitāb Jāmi'c Al-Alfāz (Agrōn) of David Ben Abraham Al-Fāsī*, New Haven 1936 (Vol. I), 1945 (Vol. II)

R.P.A. Dozy, *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les Arabes*, = דוזי
Amsterdam 1845

דירנבורג = " דירנבורג, תפסיר אתוריה באלערביה תאליף רבינו סעדיא גאון בן יוסף אלפיומי, פאריס 1893.

חסיד = א' חסיד, ספר כתר תורה — הנקרא בלשון קדמונינו תאג', והוא חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס ועם תרגום רבינו סעדיא גאון בלשון ערבי, ירושלים תשי"ח.

E.W. Lane, *Arabic-English Lexicon* (London 1863), New York 1955 = לייך
ליסאן אלערב = ابن منظور, لسان العرب, القاهرة 1119.

S. Fraenkel, *Die Aramäischen fremdwörter im Arabischen* (Leiden 1886), = פראנקל
Hildesheim 1962

צוקר = מ' צוקר, פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, ניר-יורק תדש"ם.